

İSLAMÎ TEOLOJİDE GAYRİ MÜSLİMLERLE İLİŞKİLER*

Peter ANTES

Çev: Yrd. Doç. Zülfikar DURMUŞ**

İnönü Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

Hıristiyanları gayri müslimlerle bir tutan ve bazen onları tek bir grup olarak kabul eden kesin Kur'ânî ve teolojik ifadeler Hıristiyanlarca bilindiği sürece, Hıristiyan-Müslüman diyalogu objektif olarak devam edebilir. Benim buradaki amacım, bazı alanlarla ilgili bu tür Kur'ânî ve teolojik ifadeleri analiz etmektir. Önce, çok yönlü bir içeriğe sahip olan inanmayan (*kâfir*) kelimesine, daha sonra da İslâm'da hoşgörü ve hoşgörüsüzlüğe dikkat çekeceğim. Son olarak da *kufir* kelimesinin yapısını ve bu kelimenin Müslüman-Hıristiyan diyalogu için önem arz eden etkilerini tartışacağım.

1. *Kâfir Düşüncesi*

Kâfir kelimesi, Kur'ânî kullanımda, 'nankör'¹ ve gayri müslim anlamındaki 'inanmayan' mânâsına gelmektedir. Bu ikinci anlam, İslâm'ın, gayri müslimlerle olan somut ilişkisine ışık tutmaktadır. Müslüman-Hıristiyan diyalogu probleminin en anlamlısı, İslâm'ın Ehl-i kitapla² yani, İslamî bakış açısına göre tamamlanmış ve gerekli yerleri Hz. Muhammed tarafından düzeltilmiş vahiy alıcıları³ (Ehl-i kitap) oldukları iddia edilen Hıristiyan ve Yahudilerle olan ilişkisidir. Başlangıçtan beri devam ede gelen ve Hz. Muhammed'e de verilen bu vahiy, son ve mükemmeldi. Yazı ile tespit edilen bu vahiy, Hıristiyanlık ile Yahudilik arasında olduğu gibi, İslâm ile Hıristiyanlık arasındaki ilişkileri de içermektedir. İslâm, Hıristiyanlıktan önceki vahyin 'tam ve mükemmeli'⁴ olarak kabul edilir. *İncil* ya da *Tevrat*'ın yazılı

* Bu makale, Annamari Schimmel ve Abdoldjavad Falaturi tarafından yayımlanan *We Believe in One God* (The Seabury Pres, New York, 1979) isimli kitabın 101-111. sayfalarının çevirisidir. Makalenin orijinal adı: "Relations with Unbelievers in Islamic Theology"dir. Makalede geçen bazı hususlara çevirmen tarafından açıklık getirilmiştir. Bu husus, ilgili yerlerde çevirmenin notu anlamında (ÇN) kısaltmasıyla belirtilmiş olup, diğer dipnot numaralarıyla karışmaması için (*) işareti kullanılmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ Karş: Örneğin 27. Neml 40.

² *Encyclopedia of Islam*, Yeni baskı I (1960), s. c. Ahl al-kitâb (G. Vacda), s. 264-6.

³ Müslüman düşüncesine göre vahiy, Yahudilik ve Hıristiyanlığinkinden farklıdır. Bkz: L. Gardet & M. Anawati, *Introduction à la théologie musulmane. Essai de théologie comparée* (Paris, 1948), s. 392, 407-15.

⁴ J. van Ess, 'Islam', E. Brunner-Traut, *Die fünf grossen Weltreligionen* (Freiburg i. Br., 1974), s. 68.

formunun babadan oğula geçtiğini iddia ettikleri için, Yahudi ve Hıristiyanlar Ehl-i kitap olarak isimlendirilirler. İslâmî doktrine göre *İncil*, Hz. İsa'nın bir bildirgesi ya da bir kitap olarak, tarihsel Hz. İsa'nın öğretisinin belgesel beyanıdır. İslâm, Yeni Ahit'in oldukça farklı ilkelerinin Hz. İsa'nın mesajının gerçek bir anlatıyı gösterdiği iddiasının doğruluğunu tartışır. İslâm tarafından tartışılan benzer bir durum da, Hz. Musa'nın bildirgesi olan *Tevrât* yani, Musa'nın beş kitabıdır.

Kâfirûn veya *kuffâr* kelimesi, Hz. Muhammed'i reddeden herkese, Mekke'nin inanmayanlarına işaret etmektedir. İslâm, Allah'ın Hesap Günü'nde inanmayanları mahkum edeceği ve onları ebedî olarak cehenneme süreceğini ifade etmektedir. Bu cezalandırma tehdidi İslâm'ın inanmayanlara karşı tavrını yavaş yavaş keskinleştirmiştir. İslâm, çeşitli sert ifadelerle hem Ehl-i kitabı hem de müşrikleri⁵ reddedip eleştirmiştir. Nitekim bu konuda şöyle denilmektedir:

*Kitap ehlerinden olan inanmayanlar ile Allah'a ortak koşanlar sürekli olarak cehennem ateşindedirler. Onlar halkın en şerlisidir. İnanıp iyi işler yapanlar da halkın en hayırlısıdır.*⁶

Kur'ân, sadece gayri müslimleri 'inanmayanlar' olarak tanımlarken, daha sonra İslâm içindeki görüş ayrılıkları sonucu, bu terim, aykırı görüş belirten Müslümanlara da uygulanmıştır. Sonuçta, *icmâ*'dan* (consensus patrum) her ayrıma 'imansızlık' (*küfr*) olarak telakki edilmiştir.⁷ Terminolojinin bu şekilde genişlemesi sonucu küfür, çeşitli kategorilerde formüle edilmiştir. Örneğin *Lisânu'l-'arab* bununla ilgili olarak şu listeyi vermektedir:

(a) *Kufr*'l-*inkâr*: İmansızlığın bu çeşidine göre kişi, ne Allah'ı bilir ne de O'nu tanır.

(b) *Kufr*'l-*cühûd*: Kişinin, Allah'ı bilmekle birlikte bu inancını açıklamamasıdır. Kâfirler (*kuffâr*) neyin doğru olduğunu çok iyi bilmelerine rağmen, bildiklerini inkar etmeye devam eder ve onun yanlış olduğunu söylerler.

(c) *Kufr*'l-*mu'ânada*: Kişinin içinde bulunduğu inançsızlıktır. Kişi, hem kalbi hem de lisanı ile ikrar eder. Ancak yine de inançsızdır. Çünkü, tanımladığı gerçeği benimsemeyi sırf hased ve inadından dolayı kabullenmez.

(d) *Kufr*'n-*nifâk*: Zahirî Allah'ı tasdik etmekle beraber, kalben tasdik

⁵ Karş: *Encyclopedia of Islam*, Yeni baskı IV, 'kâfir' (W. Björkman).

⁶ 98. Beyine 6-7.

* İcmâ, İslâm alimlerinin dinî bir meselenin hükmü üzerinde fikir birliği etmelerini ve bütün Müslümanların ortaklaşa benimsedikleri dinî hükümleri ifade eden şer'i delil olup, İslâm fikhının Kur'ân ve Sünnet'ten sonra üçüncü kaynağıdır (ÇN).

⁷ Karş: G. E. von Grunebaum, *Der Islam im Mittelalter* (Zürich & Stuttgart, 1963), s. 192, İslâm içindeki ihtilaflar öyle keskin olmuştur ki, Sünniler tarafından Safevî İran'a karşı cihâd etmenin gerekçesi olarak bazı düşünceler ileri sürülmüştür, Karş: Fadlallah ibn Rûzbihân Khûnjî, *Kitâb-i sulûk el-mulûk* (Haydarabad, Dekkan h. 1386/1966), s. 451 vd.

etmemek ve bu iki yüzlülükten dolayı kafir olarak kalmaktır.⁸

Birinci kategori olan *küfrü'l-inkâr* hariç tutulursa, diğer bütün kategoriler insan iradesine dayalı olarak oluşturulur. Bile bile inkâr (*cuhûd*), inadına yapılan inkâr (*mu'ânada*) ve iki yüzlülük (*nifâk*), değişmeyen ve olduğu gibi kalan küfür çeşitlerinin belirgin özellikleridir. Tıpkı bir babanın kendisine karşı gelen oğlunu cezalandırması gibi, Tanrı'nın da böyle kişileri cezalandırması tuhaf değil midir? Allah, Kur'ân'da "baba" olarak asla isimlendirilmemesine ve bu yüzden kolayca mukayese yapılamamasına rağmen, İslâm'ın Allah imajı, doğulu bir ailedeki babanın egemen rolüyle karşılaştırılabilecek bir niteliğe sahiptir. Böyle bir terimi hemen her yerde 'baba' kelimesiyle ilişkili çeşitli duygusal ortaklıklar şeklinde Allah için kullanma belki de Allah'ın doğru anlaşılmasını kolaylaştırmaktan ziyade engeller. Bu durum, Kur'ânî olmadığı gibi, aynı zamanda uygun da değildir.

Her halükarda Allah'ın, kendi gerçeğini bile bile reddeden herkesi yargılayacağı hususu oldukça açıktır. O'nun yargı boyutlarını dikkatle gözden geçirmeliyiz. Kişilere kendi iyilikleri için karşı çıkmalarına izin verilmez. Bir kişi onları hatadan kurtarmayı ve böylece onları cehennem ateşinden korumayı istemeli ve bu hususta çaba harcamalıdır. Şayet inanmayanlar kendi düşüncelerinden vazgeçmezlerse, Allah'ın mümin kulları, yargı ve cezanın bu dünyada verilmesinin icabına bakmamalı değiller mi?

Şimdi İslâm'da ciddi bir mesele olan hoşgörü ve hoşgörüsüzlüğe temas edeceğiz.

2. İslâm'da Hoşgörü ve Hoşgörüsüzlük

R. Paret⁹, İslâm'ın gayri müslimlerle ilişkisinin Kur'ânî boyutlarını tafsilatlı ve ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Paret, Yahudi ve Hıristiyanların, Hz. Muhammed'in peygamberliğini reddetmeyi sürdürdükleri zaman Müslümanların, derhal onlardan nasıl yavaş yavaş uzaklaştıklarını göstermiştir. Müşriklere karşı 'Ehli kitabın korunması, Ehl-i kitabı hoşnut etmiştir.¹⁰ Doğrudan doğruya insanları kendi dinlerine çevirmemeleri şartıyla, Ehl-i kitaba geçmişte ve şimdi de Dâru'l-İslâm'da dinlerini serbestçe yaşamalarına müsaade edilmiştir. Bir taraftan Kur'ânî yorumlar ve sistematik ilahiyatçıların *küfr* konusunu tartışması; diğer taraftan da Müslümanların, hıristiyanlığın içindeki birbirini tutmayan akımları analiz edip ve özellikle de dört İncil'i karşılaştırarak Yeni Ahit'i incelemeleri Hıristiyanlarla Yahudiler arasındaki

⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, V (Beyrut, 1957), s. 144.

⁹ R. Paret, 'Toleranz und Intoleranz im Islam', *Saeculum*, 21 (1970), s. 344-65; aynı yazar, *Mohammad und der Koran* (Stuttgart, ikinci baskı, 1966), s. 92 vd.

¹⁰ Meselelerin bu boyutu için bkz: A. Fattal, *Le statut des non-Musulmans en pays d'Islam* (Beyrut, 1958).

çekişmeleri gün yüzüne çıkarmıştır. Nadiren de olsa böyle metinler ve çalışmalar, halk edebiyatında rastladığımız aşırı polemik türüne dönüşmüştür.¹¹

3. İnançsızlığın (Kufr) Doğası

(a) Taberî'nin (v. 310/923) tefsîri, çok eski rivayetlerin en önemlisi olarak kabul edilir. Taberî, sistem kurucularının yapmaya çalıştıkları gibi,¹² Kur'ânî doktrinlerin temeli üzerine total bir sistem formüle etmeksizin her âyet, her kelime veya kelimeler grubunu izah ederek Kur'ân âyetlerinin yorumunu yapmıştır. Ehl-i kitap, müşrik ve/veya inanmayanlarla ilgili yorumdaki pasajları incelediğimizde Taberî'nin net bir şekilde ehli kitabı müşriklerden ayırdığı görülmektedir.¹³ O, Ehl-i kitapla ilgili çok daha farklı bir düşünce ortaya koymaktadır.¹⁴ Taberî, Al-i İmrân sûresinin 110. âyetini yorumlarken, Müslümanın nazarında büyük günahlardan söz etmektedir. Bu günahlar, bir kişiyi veya bir şeyi Allah'a ortak koşmak¹⁵ ve Hz. Peygamber'i yalanlamaktır. Fakat söylenmesi gereken şudur: Allah'tan başka hiç bir ilâh yoktur. Taberî bu hususa ilişkin olarak şunları yazmaktadır: 'Yahudi ve Hıristiyanlardan Tevrat ve İncil ehli, Hz. Muhammed'i ve onun Allah'tan kendilerine getirdiği mesajın doğru ve inanmaya değer olduğunu kabul etselerdi, bu durum Allah katında hem bu dünya hayatında hem de âhiret hayatında onlar için çok daha iyi olurdu.¹⁶ Ayette geçen "Onların arasında inananlar var" cümlesinin anlamı şudur: Kitap ehli yani, Yahudi ve Hıristiyanlar arasında Hz. Peygamber'i Allah'ın Elçisi ve Allah'tan onlara getirdiği mesajı inanmaya değer olarak gören müminler vardır'.¹⁷ Daha sonra Taberî, böyle birkaç inanan gruptan bahsetmektedir. Bununla birlikte o, ehli kitabın çoğunluğunun Hz. Muhammed'i kabul etmeyi reddettikleri için günahkar olduğunu oldukça basit ve tartışmadan açıklamaktadır.

Al-i İmrân sûresi 1-9. âyetlerinin farklı yorumlarına rağmen, ehli kitabın bir kısmı, biçimsel olarak İslâm'ı kabul etmeksizin kurtuluşa erebilir.¹⁸ Bütün bu

¹¹ R. Paret, *Toleranz...*, s. 363 vd.

¹² Aynı şekilde, Orta Çağ'ın skolastik teologlarınınkine benzeyen, kolayca yorumlanabilir bir şey ortaya koymadılar. İslâm'da dogmatik teolojinin problemleriyle ilgili karşı: Peter Antes, *Prophetenwunder in der As'ariya bis al-Gazâli* (Algazel) (Freiburg i. Br., 1970), s. 9-20.

¹³ 2. Bakarâ 105; 3. Al-i İmrân, 64, 110-113, 199; 5. Mâide 15-19, 44-52, 59, 65-68, 77; 29. Ankebût 46; 98. Beyyine 1, 6. Diğer bir çok âyet yorumları da Ehl-i Kitap ve inanmayanların (kâfirlerin) birbirleriyle ilişkili olduğundan söz etmektedir. Örneğin bkz: İbn Arabî, *Tafsîr al-qur'ân al-karîm*, (Beyrut, 1387 h/ 1968), 2. Bakarâ 6-9'un yorumuna, C. I, s. 19 vd.

¹⁴ Tefsîru't-Taberî, *Camîu'l-Beyân 'an te'vili'l-qur'ân*, 16 cilt (Kahire, 1346 h/ 1927-8), C. II, s. 470 (Bundan böyle Taberî olarak zikredilecektir).

¹⁵ Karşı: *Encyclopedia of Islam*, IV (1934), s. v. 'şirk' (W. Björkman).

¹⁶ Taberî VII, s. 105. Burada üçüncü bir günahtan bahsedilmektedir. Yani, Allah'ın yasakladığını yapmaktır. Bununla birlikte bu günah, bizim konumuz bağlamında önemli değildir.

¹⁷ Taberî VII, s. 107. Taberî, 3. Al-i İmrân sûresinin 113. âyeti ile ilgili tartışmasında sayfa 118 ve devamında Ehl-i kitabın tek bir grup olmadığını belirtir. 3. Al-i İmrân sûresinin 110. âyetine göre Ehl-i kitap arasında hem inanan hem de inanmayanlar vardır. Bununla birlikte diğer müfessirler, Hz. Muhammed'in ümmeti ile Ehl-i kitabı karşılaştırır ve aralarındaki farklılıklarla ilişkilendirir.

¹⁸ Taberî VII, s. 496-501.

açıklamalar, bu âyetin inişi ile alakalı çeşitli yorumlara bağlıdır. Buna rağmen cesaret verici bu ifade, İslâm ile çağdaş diyalogdaki küçük pratik bir kullanımdır.

Müslümanlara göre, Hıristiyanların Mesih İsa'nın tanrısallığına inanmaları diyaloga engel oluşturmaktadır. Onlara göre bu yüzden, *'Hıristiyanlar doğru yoldan sapmışlardır'*.¹⁹ Taberî, Mâide sûresinin 17. âyetin yorumunda Hz. İsa'yı Tanrı gibi görmeyi yanlışlığını ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır.²⁰ O, bir başka yerde, İslâm'ın esas başlangıcını daha erken dönem tarihî vahiylerle mukayese etmektedir. Yani, Tevrat ve Yahudiliğin ötesinde Hz. İsa, Hz. İsa ve İncil'in ötesinde Hz. Muhammed tarafından bildirilen Kur'an'a vurgu yapmaktadır.²¹ 'İsrâiloğullarından Yahudi ve Hıristiyanlar arasında inanmayanlar Hz. Peygamber'i yalancı biri gibi görseler' bile bundan dolayı Peygamber'in üzülmemesi gerekir. *'Sen kâfirler toplumu için üzülme'* ifadesi, acı çekmemesi olarak değil, bir emir gibi yorumlanmaktadır.²²

Taberî, Hıristiyanları iki açıdan kınamaktadır. O, Mâide sûresinin 77. âyetine atıf yaparak Hz. İsa'nın tanrısallığına inanan ve Hz. Peygamber'in peygamberliğini reddetme anlamında Hz. Muhammed'i yalancı biri olarak niteleyen Hıristiyanların aşırılıklarını kötülemektedir.²³ Bir başka yerde de Hıristiyanların Hz. Muhammed'i yalancı biri olarak nitelermelerine (*tekzîb*) karşı bu kınama tekrarlanmaktadır.²⁴ Taberî, "onlar doğru olarak bildikleri şeyi inkar eden kâfirlerdir" demektedir.²⁵

(b) X. asırdan günümüze kadar egemen Sünnî İslâm'ın bir dalı olan Eş'ariyye mezhebinin rivayete dayanan teologları hıristiyanlığa karşı bu kınamaları devam ettirdiler. Bakillânî (ö. 403/1013) *Kitâbu't-Temhîd*'inde inanmayanları 'Ehlu'l-küfr ve'l-cahd ve't-tekzîb' şeklinde sistematize edilmiş bir ifade türü içine dahil etmiştir.²⁶ Bu durumda kesin bir ölçü olan *kufr*, imanın zıddı olarak görülür. Küfür, doğru inanca aykırı olan bir şeye inanmaktır. 'Bu durum, imanın zıddıdır. Allah'ı bilmemdir. Muhammed'i yalancı biri olarak düşünmek ve kişinin, kalbinden onun bilgisini gizlemesi demektir.'²⁷ "Allah'ın iradesine boyun eğmek" demek olan İslâm,

¹⁹ Taberî, X, s. 146.

²⁰ Taberî, X, s. 146 vd.

²¹ Taberî, X, s. 373 vd.

²² Taberî, X, s. 475. Bu, 5. Mâide 68. âyetin yorumunu içermektedir.

²³ Taberî, X, s. 487 vd.

²⁴ Taberî, *Tefsiru'l-Qur'an*, 30. Bölüm (Kahire, 1329 h/1911), s. 169.

²⁵ Taberî, *Tefsiru'l-Qur'an*, 21. Bölüm (Kahire, 1328 h/1910), s. 4.

²⁶ Bakillânî, *Kitâbu't-temhîd* (Beyrut, 1957), No. 621.

²⁷ Aynı eser, No. 583. 59. Haşr sûresinin 16. âyetine göre, şeytan, küfürden sorumludur. Şeytan ve kötülükteki rolü hakkındaki bir tartışma için bkz: P. Antes, 'The First Aş'arites' Conception of Evil and the Devil', *Mélanges offerts à Henry Corbin*, editör: S. H. Nasr (Tahran, 1977), s. 177-89. Bağlam, kişi zamirinin Allah'a aidiyetine işaret etmektedir. Bununla birlikte, eleştirel aygıt, metinde her ne kadar ne onun ismi ne de ona ait bir formül gözükme de, Hz. Muhammed'e ait kasıtsız bir referansın olduğunun ihtimal dahilinde olduğuna izin verir. Çünkü el yazması bir eser ('ondan' çok) 'Allah' hakkındaki bilgiden bahsederek bu meseleyi aydınlatır.

Allah'ın razı olduğu imanın hakiki duruşudur. Buna karşılık küfür ise, *tekzîp*,²⁸ *cahd* ve *inkâr* anlamlarına gelmektedir.²⁹

Bu yüzden biz, rivayete dayanan Müslüman teologların genel olarak Hz. Peygamber'in emânet ve sıdk sıfatlarını ispat etmeyi niçin böyle yoğun bir şekilde vurguladıklarını anlayabiliriz. Eğer onlar bunda başarılı olurlarsa, o zaman Kur'ân'ın içeriği de itiraz kabul etmez şekilde tesis edilir. Bu durumda Hz. Peygamber'in mesajını reddetmede bir kriter olarak *tekzîpten* bahsedilmesi olağan üstü bir husustur. Buradan Kur'ânî vahyin gerçekliği sorunu, Peygamber'in niyet ve ahlakî güvenilirliği sorunu ile birleştirilir. Müslüman rivayetçi teologlar, Hz. Muhammed'in doğru söylediğini (*saddaka*) içtenlikle kanıtlama çabası içindedirler ve bu yolla Hz. Muhammed'in yalancı biri olduğu iddiasına karşı çıkmaktadırlar. Her şey, bu sorunun çözülmesine bağlıdır. Hz. Peygamber'in mu'cizelerinin anlaşılır olması da bu bağlamda ele alınabilir.³⁰

Bildiğim kadarıyla, Müslümanların durumu son zamanlarda bile yeterince değişmemiştir. İslâmî yenilenme ve Hıristiyanlıkla diyalogdaki çabalar, örneğin Muhammed Abduh ve diğerlerinde gördüğümüz bu çabalar meseleyi doğru bir şekilde ele almaz. Muhammed Abduh, sadece Müslüman inancının modern çağa iyi uyum sağlayacağını kanıtlamaya çalışmıştır. O, yaşamı boyunca (1848-1905), Hıristiyanlığa aykırı fikirlerle ön plana çıkmıştır.³¹

Mu'tezilî Kadı Abdalcabbâr'ın (ö. 415/1025) *Mugnî'si*³² veya Bakillânî'nin *Kitâbu't-temhîd'i*³³ gibi çok daha kapsamlı çalışmalar, Hıristiyanlıktan bahsederken, kendilerini özel bir problem hususunda Hıristiyanlığın çeşitli mezhepleri ve düşünce ekollerinin öğretileriyle sınırlamışlardır. Doğrudan doğruya polemige girmek çoğu durumlarda gereksizdir. Zaten, çeşitli Hıristiyan mezhepleri çelişkili görüşlerini kendi aralarında konuşmaktadırlar.

²⁸ Aynı şekilde bkz: Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn* (İstanbul, 1346/1928), s. 248.

²⁹ Bakillânî, *a. g. e.*, No. 583.

³⁰ Karş: P. Antes, *Prophetenwunder*, s. 29 vd.

³¹ Muhammed 'Abduh, *Risaletu't-tevhîd* (Kahire, 12. Baskı, 1366/1946), I. Musâ'ad ve Kenneth Cragg tarafından İngilizceye çevrilmiştir: *The Theology of Unity* (London, 1966); M. Abduh, *el-İslâm ve'n-nasraniyye maal-ilm vel-medeniyye* (Kahire, 3. Baskı, 1341/1921), G. Hasselblatt tarafından Almancaya çevrilmiştir. Onun tezinde: *Herkunft und Auswirkungen der Apologetik Muhammad 'Abduhs (1849-1905), untersucht an seiner Schrift: Islam und Christentum im Verhältnis zu Wissenschaft und Zivilisation* (Göttingen, 1968). Hıristiyanlıkla ilgili tartışma ikinci eserin başlıca konusunu oluşturmaktadır. 227 vd sayfalarında. Hasselblatt, ek olarak Tevfik Sıdkî, el-Akkâd, Şehhata ve Şeltût'a temas etti. Çağdaş Müslüman-Hıristiyan diyaloguna ait yayınlar için bkz: Y. Moubarac (editör) *Les Musulmans. Consultation islamo-chrétienne* (Paris, 1971).

³² Karş: G. Monnot, *Penseurs musulman et religions iraniennes, 'Abd al-Jabbâr et ses Devanciers* (Paris, 1974). Hıristiyanlıkla ilgili tartışmalar *Mugnî*'de bulunur, C. V, s. 81-151. Hıristiyan öğretisinin çeşitli mezhepleri özetlenir. Keza krş: T. Baarda, 'Het ontstaan van de vier Evangelien volgens 'Abd al-Djabbâr', *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 28 (1974), s. 215-38.

³³ Bakillânî, *a. g. e.*, s. 132 vd.

(c) Bu ‘felsefe-edebiyat’ formunun en meşhur örnekleri, İbn Hazm’ın (ö. 456/1064) *‘Kitâbu’l-Fasl fi’l-milel ve’l-ehvâ ve’n-nihâl’i*, Şehristânî’nin (ö. 548/1153) dinî gruplar ve felsefî ekoller hakkındaki [*el-Milel ve’n-nihal*] isimli çalışması ve Gazzali’nin (ö. 505/1111) *‘Hz. İsa’nın Tanrısallığına Karşı Reddiye’* isimli risalesidir.³⁴ Aynı zamanda güçlü etkili bir tarihe de sahip olan en kapsamlı çalışma, rahip iken daha sonra Müslümanlığı kabul eden ve asıl adı Fray Anselmo Turmeda olan Abdullah et-Tercümân’ın (1422-1430 yılları arasında muhtemelen 1425’de ölmüştür) *Tuhfe* adlı eseridir.³⁵

Turmeda, tahrîf (forgery) suçlamasıyla Hıristiyanlığa karşı saldırıya başlamıştır.³⁶ Turmeda, Yuhanna’yı hariç tutarak, İncil yazarlarının Hz. İsa’yı şahsen tanımadıklarını ve bundan dolayı da Matta, Markos ve Luka’nın gerçek şahitler olarak düşünülmemeyeceğini iddia etmektedir. İncil yazarlarının yalanları, Matta’nın, tıpkı Hz. Yunus’un balığın karnında geçirdiği zaman dilimi kadar Hz. İsa’nın da mezarda üç gün üç gece geçirdiğini söylemesinde görülmektedir. Bununla birlikte tam bir araştırma yapıldığında, Hz. İsa’nın mezarda sadece bir gün iki gece kaldığı anlaşılacaktır.³⁷

Turmeda, Enkarnasyon³⁸ ve Teslis³⁹ meselelerine özel önem vermiştir.* Bütün bunlardan başka, Hz. İsa’nın mu’cizeleri, ilk Hıristiyan teologlarına tamamen Hz. İsa’nın tanrısallığının yetersiz delilleri olarak gözükmüştür.⁴⁰ Turmeda’nın Synoptik İncilleri* mukayesesi çok modern bir çalışma olarak düşündürücüdür.⁴¹

³⁴ Bu eser, F. E. Wilms tarafından Almancaya şu isimle çevrilmiştir: *al-Ghazalîs Schrift wider die Gottheit Jesu* (Leiden, 1966); Keza krş: R. Paret, *Toleranz...*, s. 362 vd. Gazâlî 505/1111’de öldü.

³⁵ M. de Epalza, *La tuhfâ, autobiografía y polémica islamica contre el Cristianismo de Abdallâh al-Taryumân* (Fray Anselmo Turmeda) (=Atti della Accademia Nazionale die Lincei, Roma 1971) (Bundan böyle Epalza olarak zikredilecektir). Güçlü etkili tarihi için bkz: s. 43 vd.

³⁶ *Shorter Encyclopedia of Islam*, editör: A. J. Wensinck & J. H. Kramers (Leiden, 1941), ‘tahrîf’ md. (F. Buhl).

³⁷ Epalza, s. 293 vd.

³⁸ Aynı eser, s. 299, 327, 335 vd, 383 vd.

³⁹ Aynı eser, s. 319 vd, 369 vd.

* **Enkarnasyon**, esas itibariyle uluhiyetin, tezahürat dünyasına girmesi; sonra: Allah’ın insan şeklinde peyda olması; hulul. enkarnasyona inanış, Hıristiyanlığın temelidir. Bu doktrine göre insan o kadar suçludur ki, yalnız Allah tarafından kurtarılabilir; halbuki bu kurtuluş, yalnız bir insan tarafından icra edilebilir- bunun için İsa’da hem ilahi, hem de insani tabiatın mevcut olması insanların kurtuluşu için şarttır. Bkz: Schimmel, Annamarie, *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul 1999, s. 293 (ÇN). **Teslis** ise, geleneksel izaha göre, baba, oğul ve Ruhulkudüs olmak üzere üç unsurdan oluşmaktadır. Babanın görevi sevgisi dolayısıyla insanlığı yaratmak, oğulun görevi insanlığı kurtarmak, Ruhulkudüs’ün görevi ise, insanlara inayet bahşetmektir. Birbiriyle bağlantılı çalışan her üç unsur tek bir Tanrı’yı oluşturmaktadır. Burada önemli olan nokta oğulun aynı zamanda İsa olmasıdır. Geniş bilgi için bkz: Aydın, Mehmet, “Hıristiyan İnançları”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 347 (ÇN).

⁴⁰ Epalza, s. 343 vd, 437 vd.

* Takriben 1800 senesinden itibaren Hıristiyan teolojide, İncil’in Matta, Markos ve Luka’ya dair kısımlarını vasıflandıran bir tabirdir. Çünkü bu üç İncil, şekil ve sıra bakımından birbirine oldukça yakındır, bazen de kelime kelime aynıdır. Fakat bununla beraber, her İncil’in hususiyetleri mevcuttur. Bkz: Schimmel, *age.*, s. 318 (ÇN).

⁴¹ Epalza, s. 273 vd, 405 vd, 431 vd.

Örneğin Turmeda, Hz. İsa'yı tanıyan tek İncil yazarı olan Yuhanna'nın Evharistiya** hakkında hiçbir şey bildirmediğini belirtmektedir.⁴² Turmeda'nın, Vaftiz,⁴³ Evharistiya⁴⁴ ve ceza/kefarete dinsel töreni⁴⁵ ile ilgili sözlerinde, Epalza'nın İspanyolca çevirisi ve tahkikli baskısında izahlar sunduğu ayin tarihinin detaylarına ilişkin oldukça ilginç bir takım gözlemler yapması dikkate değer bir husustur. Turmeda, *Tuhfe*'sini Hz. Muhammed'in peygamberliği⁴⁶ ve meşhur Paraklet*** bölümü⁴⁷ ile bitirmektedir. Kitab-ı Mukaddes'de söz konusu olan Paraklet beklentisi, Peygamber Hz. Muhammed'in şahsında gerçekleşmiştir. Bilindiği gibi, bu Paraklet konusu, Turmeda'dan hem önce hem de sonra asırlardır Müslüman-Hıristiyan tartışmasının çerçevesini belirlemiştir.

Biz şimdi Turmeda'dan modern zamana dönüyoruz. Fethi Osman tarafından yazılan '*Ma'a'l-mesih fi'l-anâcili'l-erba'a*'⁴⁸ isimli çalışma bu konuya ilişkin en önemli örnektir. Yazar, Kutsal Kitab'ın tahrif edildiği tezini destekler gibi görünen kendi düşüncesindeki batılı fikirleri gayretli bir şekilde derlemiştir. Maalesef o, modern Hıristiyan yorumundan habersizmiş izlenimini vermektedir. Modern Hıristiyan teolojisinden, özellikle kutsal kitapların tenkitli yorumundan çok iyi anlayan Müslümanlar, birazcık da olsa Müslüman-Hıristiyan diyalogunun gelişmesi için çaba harcamalıdır. Böyle bir uzmanlık, Müslümanları, genel olarak Hıristiyan kiliselerinin resmi teolojisince kabul edilen ve modern Yeni Ahit yorumu tarafından sonuçları zaten genellikle beklenen tartışma literatürünün özünde icra edilen Yeni Ahit metinlerini daha dikkatli araştırma imkanı sağlar. Her halde, böyle sonuçların temeli üzerine Müslümanlar Hıristiyanlara şunu soracaktır: Bu öğretinin içeriğinin değişmesi yani, vaaz eden Hz. İsa'dan vaaz edilen Hz. İsa'ya geçiş, bu öğretinin bir tahrifi değil midir?

Gördük ki, İslâm, sık sık Hıristiyanları inanmayanlarla bir tutmaktadır. Şu da açıktır ki, İslâm'ın inanmayanlarla, bir anlamda putperestlerle bir ilişki içerisinde uzlaşmasının gelecekte Müslüman-Hıristiyan diyalogunun önemli noktalarıyla hiç bir

** Şükran anlamına gelen bu kelime, Hıristiyanlıkta bir sakramentin [âyinin] ismidir. Çünkü Hz. İsa, ölümünden bir gün evvel ekmek ve şaraptan ibaret olan bu mukaddes yemeği, Yahudi usullere göre bir şükran duası okunurken, bir hatıra yemeği olarak tesis etmişti. Bkz: Schimmel, *age.*, s. 294-295 (ÇN).

⁴² Epalza, s. 451.

⁴³ Aynı eser, s. 311 vd.

⁴⁴ Aynı eser, s. 349 vd.

⁴⁵ Aynı eser, s. 361 vd.

⁴⁶ Aynı eser, s. 471 vd.

*** Paraklet, İncil'de Hz. İsa'nın kendisinden sonra geleceğini müjdelediği kimseye verilen isimdir. Hz. İsa'nın kendisinden sonra gelecek Ahmed adındaki elçiyi müjdelediği Kur'an'da belirtilmektedir (61. Saf 6). Geniş bilgi için bkz: Aydın, Mehmet, "Faraklit", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 165-166 (ÇN).

⁴⁷ Epalza, s. 481 vd.

⁴⁸ Fethi Osmân'ın kitabı 1966'da Kahire'de basıldı. O aslında daha çok Hz. İsa hakkında modern Müslüman literatüre aittir, krş: Schumann, *Der Christus des Muslime* (Gütersloh, 1975).

ilişkisi yoktur. Aslında, İslâm'ın Hıristiyanlıkla ilişkisinin özel doğasına yönelmek gerekmektedir. Müslümanlara göre, Kitap ehli olan Hıristiyanlar, gayrimüslimlerdir ve bu yüzden Kur'ânî kullanıma göre 'inanmayanlar'dır. Bununla birlikte, teolojik bakış açısıyla Hıristiyanlar tevhid ehli olan Müslümanlara çok yakındırlar.* Yine de bu yakın ilişki tek taraflıdır. Bu durum, Müslümanlar tarafından onaylanmasına rağmen, Hıristiyanlarca onaylanmamaktadır. Sözü edilen bu gerçek bilinmeli ve gelecekteki Müslüman-Hıristiyan diyalogunda dikkate alınmalıdır.

* Yazar, bununla 5. Mâide sûresinin "...İnsanların içinde inananlara en sevgili olanların da 'Biz Hıristiyanız' diyenler olduğunu görürsün. Çünkü onların içinde keşişler ve papazlar vardır ve bunlar büyüklük taslamazlar" meâlindeki 82. âyetine atıfta bulunmaktadır (ÇN).